

تبیین نقش منظر شهری در برنامه های توسعه شهری

محمد ربیعی ۱، سعید رحمانی ۲، عاطفه خواجه وند ۳

۱ کارشناسی آسیب شناسی اجتماعی، دانشگاه علمی کاربردی بهزیستی قزوین

۲ کارشناسی حقوق، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تاکستان

۳ کارشناسی ارشد مدیریت دولتی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد قزوین

چکیده

کیفیت بخشی به فضاهای شهری از مهم ترین دغدغه های برنامه ریزان، معماران، طراحان شهری، طراحان منظر، جغرافیادانان و جامعه شناسان شهری بوده است. یکی از مسائل اصلی مطرح در علوم طراحی منظر ایجاد معیارهای مناسب جهت خلق فضاهایی با کیفیت های مطلوب بصری و سیمایی می باشد. در صورت ایجاد فضاهای عمومی در سطح شهر، اگر از لحاظ زیبایی بصری، ارتباط صحیح بین عناصر در محیط برقرار نشده و طراحی مناسب منظر شهری صورت نگیرد، طبیعتاً افراد جامعه در این فضاهای ناپهناجر رشد می کنند و ساکنین شهر را از شهروندی به شهرنشینی تنزل می دهد. عدم احساس تعلق به وجود آمده در فضاهای شهری موجب می شود که افراد هیچ گاه در این فضاها احساس امنیت و تعلق نکنند و تعامل سازنده انسان و شهر را به رابطه ای منفعل و خصمانه انسان نسبت به محیط بدل می سازند. هدف پژوهش حاضر، تبیین نقش منظر شهری در برنامه های توسعه شهری با توجه به روند تهیه انواع طرح های متنوع در شهرها می باشد. نوع تحقیق ((کاربردی)) و روش گردآوری اطلاعات بصورت کتابخانه ای و میدانی است. برابر نتایج بدست آمده از یافته های اسنادی شامل طرح های مطالعاتی جامع، تفصیلی، راهبردی و... و همچنین مشاهده وضعیت شهرها مشخص گردید در برنامه ریزی شهری علیرغم تهیه طرح های متنوع مقوله منظر شهری بصورت کلی و بدون در نظر گرفتن با سایر اجزای سیستم شهر منظور شده است. لیکن جهت ارتقای منظر شهری و نظم بخشیدن به آن، می باید در راهبردها و سیاستهای برنامه ریزی شهری با بکارگیری اصول توسعه پایدار و مشارکت هم جانبه مردم تحول ایجاد کرد و پیش زمینه ها و پیش شرطهای تحقق طرح های ساختاری و راهبردی را فراهم نمود.

واژه های کلیدی: منظر شهری، برنامه ریزی شهری، توسعه شهری

۱. بیان مسأله

همان‌گونه که پرچم، نماد هر کشور و لباس، جلوه‌گاه شخصیت و فرهنگ هر فرد است؛ منظر شهری نیز، تبلور و عینیت فرهنگ، نحوه زیست و معیشت شهروندان، حیات مدنی، سلطه نهادها و ارزش‌ها، سلايق زیباشناختی خرده‌فرهنگ‌ها، عمق تاریخی شهر، میزان ایمنی و امنیت جامعه، قراردادهای اجتماعی و به‌طور خلاصه صورت‌بندی ذهنیت جامعه تلقی می‌شود. منظر شهری علاوه بر ممکن ساختن «قرائت» و فهم متن شهر، امکان آسیب‌شناسی شهری را فراهم می‌سازد. همان‌گونه که یک طبیب قادر است از رنگ، علائم و عوارض موجود در چهره بیمار به امراض وی پی ببرد، با مطالعه منظر شهری نیز می‌توان به‌عنوان ابزاری جهت آسیب‌شناسی شهری سود جست (میره ای، ۱۳۹۸: ۲). با توسعه سریع و بی‌برنامه شهرهای ایران طی دهه‌های اخیر و رشد ناموزون آن، ناهمگونی در بافت‌های شهری و آشفتگی در چشم‌انداز و سیمای شهری پدید آمده است که با توجه به عدم هارمونی بصری در محیط شهری، مقوله منظر شهری بعنوان پدیده‌ای عینی و ذهنی نزد برنامه‌ریزان و طراحان منظر شهری شناخته شد (رضویان، ۱۳۹۳).

منظر شهری هنر یکپارچگی بخشیدن بصری و ساختاری به مجموعه‌ی ساختمان‌ها، خیابان‌ها و عناصر موجود در آنها و فضاهایی است که محیط شهری را می‌سازد (کالن، ۱۳۷۷، گزیده). در واقع منظر شهری از شاخه‌های رشته معماری منظر می‌باشد که به دنبال رویکرد جدید به محیط و ادراک انسان از محیط تعریف می‌شود. در این نگاه "منظر شهری" نزد ساکنین شهر، حامل معناست؛ به نحوی که تاریخ، فرهنگ، طبیعت و خاطرات جمعی نسل‌های مختلف را از دیدگاه‌های متفاوت بیان می‌کند.

برای طراحی و بالا بردن کیفیت فضای شهر، فعالیت‌ها و تخصص‌های متفاوتی در نقاط مختلف جهان پدید آمده است که از آن جمله می‌توان به منظر شهری، طراحی شهری، طراحی محیط، برنامه‌ریزی شهری و ... اشاره نمود (منصوری، ۱۳۹۳). در این میان طراحی شهری از شناخته‌شده‌ترین رشته‌های تخصصی در این زمینه می‌باشد. طراحی شهری شامل هویت و نظم کالبدی شهر و بیانگر روابط میان مردم و محیط زندگی آنان است و از جمله موضوعات شهری که در راستای بهبود کیفیت فضای شهری مورد توجه و بررسی قرار گرفته است: شناسایی و حفاظت مناظر عمده شهر، شناسایی و تقویت الگوی خیابانها، افزایش خوانایی و جهت‌یابی نواحی مهم، هارمونی بصری، ارتفاع و حجم ساختمانها و می‌باشد (مه‌دیزاده، ۱۳۹۵).

بطور کلی سیما و منظر شهری در ایران یکی از موضوعات نیازمند مداخله هدفمند و همه‌جانبه و عرصه‌ای با اهمیت برای ساماندهی است. خصوصاً در کلانشهرها بر اثر شهرنشینی شتابان، مظاهر هویت‌بخش در مقیاس منطقه‌ها و محله‌های آن پدید نیامده و اغتشاش و ناهماهنگی چشمگیری در منظر شهری آن مشاهده می‌شود و فضاهای شهری، عمدتاً ماهیت ارزشمند خود را از دست داده و نیازهای روانی، اجتماعی و عاطفی شهروندان را برآورده نمی‌سازد (توسلی، ۱۳۹۲).

توسعه شهری طی ربع قرن اخیر تابع هیچ نوع سیاست، برنامه و طرح جامع همه‌جانبه‌ای نبوده است که این مهم زمینه‌ای را فراهم نموده که فضای شهری در ابعاد مختلف کالبدی، فرهنگی و اجتماعی دچار بحران هویت شده و هرچه می‌گذرد این بحران گسترده‌تر و عمیق‌تر می‌شود. همچنین رویکردهای نادرست گذشته و اعمال سلیقه‌های شخصی چنان آشفتگی بر سیمای بصری شهرها تحمیل نموده است که نمای هر ساختمان هیچ هماهنگی با نمای مجاور آن ندارد. در واقع نمای ساختمانها که حاصل آپارتمان‌سازی و رواج آن در شهرها است جدا از آشفتگی که مالکان موجب آن می‌شود از نظر معماری فاقد اصول و ضوابط مناسب می‌باشد (شیعه، ۱۳۹۲).

افزون بر نمای ساختمانها، شهرها با مشکلات و نابسامانی‌های عدیده‌ای در سیما و منظر شهری از جمله آلودگی شدید بصری، چیدمان نامنظم مبلمان شهری، الحاقات غیراصولی (دودکش‌ها، کانال‌های کولر و سیستم‌های تهویه)، حصارکشی بالکن‌ها، تغییر خودسرانه شکل فضاهای عمومی، ساخت خانه‌های کوتاه و بلند با پنجره‌های بدقواره و شیشه‌های رنگ به رنگ، بلند مرتبه‌سازی در سطح شهر بدون در نظر گرفتن اصول خاص، نصب غیر اصولی پوسترها و برجسب‌های تبلیغاتی و روبروست که این معضلات کلانشهرها را به شهری غیرقابل زندگی برای شهروندان تبدیل نموده است.

سازمانهای متولی ساماندهی منظر شهری بر اثر غفلت و یا به علت درگیری با مسائل دیگری که اولویت بیشتری برای آنها دارند از بهبود کیفیت سیمای شهر و هویت بخشی به آن چشم پوشیده‌اند. به نحوی که اکنون امور مربوط به سیما و نماهی ساختمان‌ها و تصمیم‌گیری درخصوص آن را سلاقی مالکان و سازندگان این بناها تعیین می‌کند حال آنکه همه شهروندان خواسته یا ناخواسته، در معرض سیما و منظر فضاهای شهری قرار دارند و از آن تأثیر می‌پذیرند. در واقع نماهای شهری بخشی از حوزه عمومی‌اند که به وسیله بخش خصوصی بدون نظارت ایجاد می‌شوند و این بنیادی‌ترین نقد بر وضعیت موجود سیمای شهر در ایران است (محمدی، ۱۳۹۸).

بدیهی است ساماندهی و بهبود منظر شهر مستلزم بازنگری و اصلاح همه جانبه در طرح‌های توسعه شهری است و مداخله هدفمند برای اعتلای کیفیت فضاهای شهری از نظر شاخص‌های محیط و انتظام بصری، هویت دهی و پاسخگویی به نیازهای روانی و عاطفی شهروندان نیازمند مشارکت مستمر سازمانهای ذی‌مدخل با مردم می‌باشد و مسأله اصلی در خصوص منظر شهری، عدم توجه و مشخص نبودن جایگاه منظر شهری در طرح‌های توسعه شهری بادر نظر گرفتن ابعاد اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی می‌باشد.

۲. ضرورت توجه به منظر در برنامه ریزی شهری

اهمیت منظر شهری از آن‌روست که کلیت شهر را به‌مثابه یک متن آشکار ساخته، امکان قرائت و خوانش این متن را فراهم می‌آورد. سیما و منظر شهری، آن تصویر ذهنی است که انسان در چارچوب شخصیتی‌اش، آگاهانه و یا ناآگاهانه از جنبه‌های خاص از واقعیت فیزیکی موجود، تجربه کرده است. اما این تصویر ذهنی برای فرد، فقط مربوط به زمان حال نبوده بلکه با ایجاد خاطراتی از گذشته و تصورات ذهنی او و توقعاتی از آینده در ارتباط است (گلکار، ۱۳۹۵).

در فرهنگ ایرانی به سیما و منظر شهری اهمیت داده شده است، نه برای ظاهرسازی تهی مغزانه، که مورد نکوهش بوده، بلکه برای افشای بخشی از زیبایی درونی، تشویق شهروندی و همبستگی اجتماعی و بهبود کیفیت زندگی در شهر. البته نباید به شهرهای قدیم فقط با نظر تأیید بی‌چون وچرا نگریست، چراکه این شهرها هم خالی از مشکلات نبودند، ولی نمی‌توان منکر شد که این شهرها جلوه‌گر رابطه‌ای پخته و جاافتاده بین فضا و جامعه بودند که آن را در جامعه متحول کنونی ایران نمی‌توان یافت (قربی ۱۳۸۹). در واقع "منظر شهری به‌عنوان یک شاخص و نماد نشان‌دهنده درجه و کیفیت تمدن و روحیات جمعی هر ملت و قومی، حاصل تصمیمات و تصورات مردم آن شهر است و منظر شهری، حاصل عمل ارادی و نه محصول اتفاقی یا خارج از حیطه قوانین و قواعد انسان فهم است (بیکن، ۱۳۹۶).

بنابراین در طراحی منظر شهری ضمن توجه به مسائل جامعه‌شناختی و روان‌شناختی استفاده‌کنندگان از فضا، آزادی رفتار، تحرک پذیری و انعطاف پذیری در فضا افزایش خواهد یافت در حقیقت با چنین دیدگاهی، فضایی را می‌توان شهر نامید که علاوه بر اینکه حفاظتی است برای جسم انسان، کانونی برای افکار و خاطرات او هست. نظم روانی، مادی و بصری مناظر شهری می‌تواند احساس تعادل را در شهروندان ایجاد نموده و حضور ساکنین را در شهر فراهم سازد. هدف طراحی منظر شهری و فضای شهری، انتقال پیام در راستای ایجاد امنیت خاطر ساکنین و استفاده‌کنندگان از فضا هست ایجاد احساس امنیت و سرزندگی در فضا ضمن افزایش احساس تعلق و حضور ساکنین در فضا باعث ایجاد هویت مکانی خواهد شد. درواقع می‌توان گفت که شهر خانه بزرگ ماست، ما شهروندان با دیدن منظر خوب شهر، اعم از نماها، خیابان‌ها، ساختمان‌ها، میدان‌ها، فضاهای عمومی و غیره مکان‌هایی که درست و با پشتوانه اندیشه و خلاقیت طراحی شده‌اند، حق داریم در شهر خودمان احساس لذت، خوش‌آیندی، آرامش و امنیت کنیم (معتضدی، ۱۳۹۶).

علاوه بر این درک زیبایی‌شناسی از منظر شهری تنها به خصوصیات کالبدی و فیزیکی محدود نمی‌شود بلکه رفتار اجتماعی و فردی ساکنان شهر نیز به‌اندازه ویژگی‌های فیزیکی و کالبدی سازندهای آن می‌توانند بر ذهن تأثیر بگذارند، چراکه ذهنیت و حالت روحی ایجادشده از برخورد مردم، زمینه‌ای برای داوری درباره مناظر شهری به شمار می‌رود (رهنمایی، ۱۳۹۷).

۳. مفهوم و تعاریف منظر

منظر در زبان و ادبیات پارسی دارای معانی متعددی است. به عنوان مثال در فرهنگ معین به معانی: چهره، سیما، نگاه، نظر، جای نگریستن، و مناظر آمده است. همچنین در لغت نامه دهخدا بدین صورت آورده شده است: جای نگریستن، خوش‌آیند باشد یا بدنما. (منتهی الارب) (آندراج). جای نگریستن و هر چیزی که آن را می‌نگرند، خواه خوش‌آیند باشد و خواه بدنما، و هر چیزی که دیده می‌شود و محل نگریستن واقع می‌گردد. (ناظم الاطباء) (از اقرب الموارد). نظرگاه. جای نظر. دیدگاه. ج، مناظر. (آنجا که چشم بر آن افتد از روی (مهدب الاسماء).) چهره و رو زیرا که چهره موضع واقع شدن نظر است چنانکه اکثر نظر بر چهره می‌افتد. (از آندراج) (از غیاث). روی و چهره و سیما و صورت و دیدار و شکل و پیکر و هیئت. (ناظم الاطباء). دیدار. طلعت. ظاهر. صورت. بیرون. مقابل مخبر، باطن، سیرت، درون، ضمیر. منظر در زبان آلمانی (landschaft) در زبان فرانسه (paysage) و در زبان انگلیسی (landscape) خوانده می‌شود. از قرون وسطی به بعد، مفهوم منظر در معماری، برنامه‌ریزی شهری، نقاشی‌ها، اشعار و سفرنامه‌ها وارد شده است. هم‌اکنون این مفاهیم از سال ۱۹۵۲ به بعد در مجله‌ای به نام (چشم‌انداز) به صورت کاملاً علمی و تحلیلی مورد بحث قرار می‌گیرد (شکویی، ۱۳۹۸).

۴. روشهای ادراک مسائل شهری در منظر شهری

در برخورد با موضوع روش شناخت و پاسخ به مسائل شهری، گروهی بر تواناییهای هنری طراحان و قدرت خلاقه ایشان در طراحی و برخی بر نگرش اصولی و تفکر سیستماتیک آنان تأکید می‌کنند. روش نخستین حالتی شهودی و مکاشفه‌ای دارد و بر خلاقیت‌های فردی متکی است.

روش دوم بر پایه تعقل است. جامع و متکی بر چند مرحله کار است، علمی است و شکل فرایندی دارد شامل مراحل زیر: جمع‌آوری اطلاعات، تحلیل اطلاعات، تبیین اهداف، تفکر درباره بدیل‌های مختلف و راه‌های برخورد با مسئله، تعمق در مفاهیم و راه‌حلها و بررسی دقیق آنها، تبیین راه‌حلها و خط‌مشی و برنامه طرح.

این مراحل در واقع همان مراحل فرایند برنامه‌ریزی است. هر چند در برنامه‌ریزی قوت و معنی دارد، اما در طراحی شهری، ممکن است به برخوردی خشک و بی‌روح بینجامد و ارائه رهنمودهای مشخص طراحی جای خود را به کلمات بدهد. پیش‌گرفتن یکی از این دو روش به تنهایی سخت است و منطقی‌تر آن است که راهی میانه مبتنی بر هر دو روش برگزیده شود (توسلی، ۱۳۹۲).

۱،۴ آیا طرح مرده است؟

به مدت یک قرن، طرح و نقشه موضوع اصلی برنامه‌ریزی شهری مدرن بود. این وضعیت در اروپا و آمریکای شمالی از زمان شروع برنامه‌ریزی به شکل جدید در نیمه قرن نوزدهم، ادامه داشت. بعد از جنگ جهانی دوم بخت و اقبال طرح نیز افول کرد. طرح‌ها و برنامه‌ریزی جامع مورد انتقاد قرار گرفتند و دانشگاهیان و حرفه‌مندان در مورد ارزش‌های آن تردید کردند. با وجود طرح‌های زیبا و دفاع‌های فصیح و مناسبی که از طرح به عمل آمد، برنامه‌ریزی، در حیطه نظر و عمل از طرح به سوی فرایند پیش‌رفت. به برنامه‌ریزان شهری توصیه می‌شود که به جای نگرش جامع، نگاهی جامع‌تر به مسائل داشته باشند. بنابراین از اوایل دهه ۶۰ میلادی، طرح جایگاه مرکزی خود را از دست داد و توجه بیشتری به فرایند صورت گرفت. حتی «تیتز» در ارزیابی برنامه‌ریزی در ایالت متحد آمریکا در دهه ۹۰ میلادی - که وی از آن به عنوان دوران طلایی برنامه‌ریزی در آمریکای شمالی یاد می‌کند. کوچکترین اشاره‌ای به طرح نمی‌کند (توسلی، ۱۳۹۲).

چرا طرح و نقشه تنزل پیدا کرد؟ حمله به ایده برنامه‌ریزی جامع و ابزار اصلی آن یعنی طرح، قسمتی از حمله عمومی به عقلانیت ابزاری در علوم و حرفه‌های اجتماعی بود. نقدهای بسیاری نیز از جهات گوناگون بر ابزارهای اصلی طرح یعنی منطقه بندی و مقررات کاربری زمین وارد شد. سنت‌گرایان نو و شهرسازان جدید، مباحثه‌کنندگان و همچنین سیاستمداران محافظه‌کار گزینه‌های خود را برای برنامه‌ریزان، ارائه دادند. پژوهش‌های اخیر در زمینه برنامه‌ریزی، به طور مثال به دست اینز (۱۹۹۵) کمپبل و فاینشتاین (۱۹۹۶)، ماندلبام، مازا و بروچل (۱۹۹۶) و مجله نظریه برنامه‌ریزی و سمپوزیوم نظریه برنامه‌ریزی در مجله تحقیق و آموزش برنامه‌ریزی کماکان بر مقوله فرایند متمرکز شدند. تناقض

گونگی این شرایط آن است که بسیاری از پیشرفت‌های مهم حاصل شده در همین دوره، حاصل طرح‌ها بوده است (نیومن، ۱۳۹۳).

۲.۴ احیای طرح

در گذار از طرح به سوی فرایند، طرح‌هایی استثنایی حضور خود را نشان دادند و شاید از اولین طرح‌هایی که در امریکا مورد توجه خاص قرار گرفت، پروژه‌های طراحی شهری در سال ۱۹۷۱ و طرح منظر شهری مرکز شهر سانفرانسیسکو در سال ۱۹۸۳، با موضوع طراحی شهری بود. طراحی قطعات شهری بزرگ (اصطلاحی که در اروپا به کار می‌رود) با طرحی برای شهر باتری پارک در نیویورک ادامه یافت. طرح شهر جدید سی سیلر در فلوریدا به اولین نشانه شهرسازی جدید بدل شد.

اگر چه که این طرح‌ها به عنوان نمونه مطرح شدند اما بعد از سال ۱۹۸۰ تمامی قاره (اروپا) شاهد تجدید حیات راهبردها و طرح‌های کالبدی بود.

آیا وظیفه و هدف این تجدید حیات، تمرکز بر تاثیرات طرح در قلب برنامه ریزی است؟ در بعضی موارد طرح ثابت کرده است که ابزار موتوری برای انجام سیاست‌های شهری و جرقه‌ای برای تغییرات شهری است. در حالی که طرح هنوز عملکردهای سنتی خود را در هدایت تاسیسات شهری و تنظیم پارامترهایی برای منطقه بندی و سایر کنترل‌های قانونی انجام می‌دهد. اهداف جدیدتری را نیز به خوبی محقق می‌سازد. طرح‌های کالبدی از پیش، تصویری گرافیکی از آینده را به دست می‌دهند که می‌توان بر اساس آن به راحتی عمل کرد. شهروندان و گروه‌های ذی‌نفع دوستدار بازگشت طرح هستند؛ و این به آنها اجازه می‌دهد که از قبل ببینند که چه چیزی در آینده به دست می‌آورند (شیعه، ۱۳۹۲).

برنامه ریزان با تهیه این گونه طرح‌ها در حقیقت کار سیاسی انجام می‌دهند. طرح‌ها همانند سند مکتوب مذاکراتی هستند که از زبان حل‌مباحث استفاده می‌کنند، با طرح مناسب منافع و گرایش‌های گوناگون در تعامل با یکدیگر قرار می‌گیرند و بر سر سیاستی معین با یکدیگر توافق می‌کنند. با این راه‌هاست که طرح روح تازه‌ای در ایده آل برنامه ریزی جامع می‌دهد این مقاله با مقایسه برنامه ریزی طرح محور و برنامه ریزی بدون محوریت طرح، چه از لحاظ نظری و چه عملی و در دورنمایی تاریخی، در پی ارائه دعوی تازه‌ای در مورد طرح است. تا حاصل یک کار مشارکتی در یک مقوله مهم شهری نظیر منظر شهری نمود عینی پیدا کند.

می‌توان گفت که برنامه ریزی و طرح ریزی‌های عمومی راهنمایی هستند برای دست‌اندرکاران ساخت و ساز در شهر، معماران منظر شهری، مهندسان بزرگراه‌ها، کارمندان فدرال نوسازی شهری، متخصصان محیط زیست و گزارش‌های تأثیرات زیست محیطی و حقوق دانان. متونی مانند کتاب برنامه ریزی سایت از کولین لینچ (۱۹۶۲) و قانون برنامه ریزی زمین در آمریکا از نورمن ویلیامز (۱۹۷۴) بر تمام نسل‌ها تأثیر گذاشتند، در حالی که کتاب طرح عمومی شهری از کنت (۱۹۶۴) از نظر دور ماند.

۵. تحول سه نظریه کلاسیک برنامه ریزی و طراحی :

مهمترین راه برای نشان دادن دوره و مسیر طرح‌ها، تحلیل تغییر متون اصلی در طی زمان است، در اینجا بد نیست سه متن از آمریکای شمالی بررسی گردند. کتاب‌هایی که در اینجا بررسی می‌شوند، ویرایش‌های مختلف «کتاب سبز» از انجمن بین‌المللی مدیریت شهری (اکنون با عنوان تجربه برنامه ریزی دولت محلی)، برنامه ریزی کاربری شهری از استوارت چپین و برنامه ریزی شهری با ویرایش جان نولن هستند (کالن، ۱۳۹۷).

برنامه ریزی شهری در سال ۱۹۱۶ به وسیله انجمن ملی شهرداری‌ها به چاپ رسید و شاخصه برنامه ریزی امریکا شد. تنها هدف کتاب تشریح چگونگی آماده کردن یک طرح شهری بود که امر ناگزیر و لازم برنامه ریزی است. سپس در عنوان فرعی «مجموعه نوشته‌های ارائه شده درباره عناصر لازم یک طرح شهری» ای موضوع واضح‌تر بیان شد. فردریک لاولومستد این طرز فکر متداول را در مقدمه کتاب تشریح کرد. هویت پیچیده موضوع و فقدان محدودیت‌های تعریف شده در مورد

محتوای آن، باعث تقویت جاذبه های آن برای تصویر سازی شد. طرح برنامه ریزی سلطه داشت و این تنها نکته اصلی این کتاب بود.

دو ویرایش اول کتاب سبز انجمن بین المللی مدیریت شهری که سپس عنوان آن به «اداره برنامه ریزی محلی» تغییر کرد، طرح را به عنوان اصل سازمان دهنده در نظر گرفت (شیعه، ۱۳۹۲).

شاید هیچ متن دیگری، تقسیم بندی و علمی کردن برنامه ریزی و نزول طرح جامع طراحی محور را بهتر از آنچه استوارت چپین در شاهکار خود به نام «برنامه ریزی کاربری زمین شهری» تشریح کرده است، در خود نداشته باشد. این کتاب شیوه برنامه ریزی را که در آمریکا اعمال شده بود، با انتقال هسته برنامه ریزی از طراحی به کاربری زمین، تغییر داد. به این ترتیب حرکت از «واحد پیچیده» شهر به واحدهای تقسیم بندی شده زمین های ساخته شده و ساخته نشده آغاز گردید، که این زمین ها یا دارای زیر ساخت و ساختمان بودند و یا نوع کاربری و تراکم آنها مشخص بود (نیومن، ۱۳۹۳).

۶. برنامه ریزی و طراحی

برنامه ریزی شهری، به مثابه شاخه ای از معماری تکامل یافته که به طراحی شهری می پردازد. رویکرد معمار به تولید فضا ترجیحاً متوجه سخت افزار یعنی بافت فیزیکی شهر است تا نرم افزار. در طول این دوره ی اولیه، طراحی نقشی محوری در دستورالعمل برنامه ریزی شهری داشت، که بهترین نمونه اش در منشور آتن ۱۹۳۳ موجود است. اما، مداخله ای کلان مقیاس دولت در شهر، فرآیندی پیچیده بود و به مدیریت اجرایی و در عین حال به پشتیبانی علوم و فن آوری جدید نیاز داشت. در نتیجه، برنامه ریزی به مثابه فعالیتی مستقل ظهور کرد، که شهر را مقری از روابط فضا ساختی می دید، به جای آن که صرفاً مجموعه ای از اشیاء بدانند (مدنی پور، ۱۳۹۷).

۷. ویژگیهای مشترک برنامه ریزی و طراحی :

- برنامه ریزی و طراحی آرزوهای جمعی را ترسیم می کنند. این ارتباط میان مردم و مکان ها، از طریق گردش آوردن آنها برای شکل دادن به سرنوشتی مشترک به مکان ها و خودشان، کمک می کنند. لازم است تا ما ارتباط میان مردم، مکان و طرح را بهتر دریابیم تا طرح ها بتوانند بیش از آنکه پاسخگوی قوانین باشند، به ساکنان پاسخ دهند.

برنامه ها و طرح ها کانون های برخورد هستند: طرح های جامع، مردم، رشته ها، عملکرد های شهری، مشکلات، منافع و ایده های گوناگون را در مجموعه ای نهادینه گرد هم می آوردند. وقتی این موارد با هم اختلاف پیدا می کنند، طرح ها کانون برخورد ها می شوند.

برنامه ها و طرح ها قدرتمندند، زیرا در ساختار قدرت ساخته می شوند: برنامه ها و طرح ها با سنگر گرفتن در نهادهای حکومتی، اختیار زیادی به دست آورده است. آنها هم «بنیادین» و هم «تنظیم کننده» اند. واضح است که سازندگان طرح و برنامه ریزان بایستی از سیاست ها و نهادها سر در بیاورند. علاوه بر این، لازم است آنها از قدرت نهادی خودشان آگاه باشند و علاوه بر دارا بودن دیدی انتقادی، توان «صحبت درست با قدرت» را داشته باشند (رضویان، ۱۳۹۳).

طرح ها حرفه و نهادهای برنامه ریزی را ساخته اند: طرح ها همچنین برای طراحی و طراحی مجدد نهادهای دولتی مورد استفاده قرار می گیرند. این کیفیت فراگیر طرح ها از ارتباط آنها با قوانین نشأت می گیرد. درک بهتر این کمک از طریق طرح ها می تواند منافی را برای دولت های ما، اجتماعات محلی ما، حرفه ما و خود ما در برداشته باشد.

۸. طرح های توسعه شهری و مفاهیم مرتبط با آن

در شهرهای ایران انواع متنوعی از طرح های توسعه شهری تهیه و تدوین شده است که هر یک از این طرح ها مفهوم متفاوتی از یکدیگر دارند و بر اساس قانون تغییر نام وزارت آبادانی و مسکن به وزارت مسکن و شهرسازی مصوب مرداد ماه سال ۱۳۵۳ طرح های توسعه شهری در ایران شامل ۳ طرح، طرح جامع شهر، طرح تفصیلی و طرح هادی است بنابر تعریفی که در قانون یاد شده از سه طرح مذکور شده است به ترتیب:

طرح جامع شهر عبارتند از طرح بلند مدتی است که در آن نحوه استفاده از اراضی در منطقه بندی مربوط به حوزه های مسکونی،.....و نیازمندیهای عمومی شهری، خطوط کلی ارتباطی و محل مرکز انتهای خط و فرودگاهها و بنادر و سطوح لازم

برای ایجاد تاسیسات و تجهیزات و تهسیلات عمومی، مناطق نوسازی، بهسازی و اولویت های مربوط به آنها تعیین می شود و ضوابط و مقررات به کلیه موارد فوق و همچنین ضوابط مربوط به حفظ بناها و نماهای تاریخی و مناظر طبیعی تهیه و تنظیم می گردد (مهدیزاده، ۱۳۹۵)

طرح تفصیلی عبارت از طرحی است که بر اساس معیارها و ضوابط کلی طرح جامع شهر، نحوه استفاده از زمین های شهری در سطح محلات مختلف شهر و موقعیت و مساحت دقیق زمین برای هر یک از آنها و وضع دقیق و تفصیلی شبکه عبور و مرور و میزان تراکم جمعیت و تراکم ساختمانی در واحدهای شهری و الویت های مربوط به مناطق بهسازی و نوسازی و توسعه و حل مشکلات شهری و موقعیت کلیه عوامل مختلف شهری در آن تعیین می شود و نقشه های مربوط به مالکیت بر اساس مدارک ثبتی تهیه و تنظیم می گردد (سعیدنیا، ۱۳۹۸)

طرح هادی عبارت از طرحی است که در آن جهت گسترش آتی شهر و نحوه استفاده از زمین های شهری برای عملکردهای مختلف به منظور حل مشکلات حاد و فوری شهر و ارائه راه حل های کوتاه مدت و مناسب برای شهرهایی که دارای طرح جامع نمی باشند تهیه می شود.

در سال ۱۳۸۷ هیات وزیران جمهوری اسلامی ایران، آیین نامه نحوه بررسی و تصویب طرح های توسعه و عمران محلی، ناحیه ای، منطقه ای و ملی و مقررات شهرسازی و معماری کشور را مورد تصویب قرار داده که با توجه به تفسیر قانونی تغییر نام و مصوبات گذشته هیات و دولت جمهوری اسلامی ایران، انواع طرح های توسعه شهری در ایران را به شرح ذیل تعریف کرده است.

- ✓ طرح کالبدی ملی و منطقه ای
- ✓ طرح توسعه و عمران (جامع) ناحیه ای (تصویب نامه مورخ ۷۳/۱۱/۵ هیات وزیران)
- ✓ طرح مجموعه شهری
- ✓ طرح جامع شهر
- ✓ طرح های تفصیلی شامل:
- ✓ طرح بهسازی، نوسازی، بازسازی و مرمت بافت ها
- ✓ طرح آماده سازی توسعه جدید در شهرها
- ✓ طرح شهرهای جدید (مصوب نامه مورخ ۷۸/۶/۲۵ هیات وزیران)
- ✓ طرح های شهرک های مسکونی (آئین نامه مربوط به استفاده از اراضی خارج از محدوده قانونی شهر)
- ✓ طرح سایر شهرک ها (مهدیزاده، ۱۳۹۵)

۹. جایگاه منظر شهری در انواع طرح های توسعه شهری

در شهرهای ایران علیرغم تهیه و تدوین انواع متنوعی از طرح های توسعه شهری، مقوله منظر شهری از نظر برنامه ریزان و طراحان شهری پنهان مانده و جایگاه واقعی آن بدرستی تعریف و مشخص نشده است که در این تحقیق به اختصار جایگاه منظر شهری در طرح جامع - تفصیلی و طرح ساختاری - راهبردی بررسی می گردد.

۱,۹ نقش طرح های جامع در منظر شهری

طرح جامع بعنوان نخستین طرح شهری، بر مبنای مدرنیته (نظریه کارکردگرایی، خردگرایی علمی و تمامیت گرایی) از اواخر قرن ۱۹ و قرن ۲۰ در انگلستان و آمریکا جنبه رسمی و قانونی پیدا کرد. در این طرح اهداف و مقاصد برنامه ریزی از قبل توسط نمایندگان سیاسی و مدیران شهری تعیین می شود و بنابراین در فرایند برنامه ریزی جامع، موضوع تصمیم گیری، طبق موازین عقلی و علمی (یعنی از طریق استقراء) اطلاعات لازم در مورد شهر جمع آوری و مورد تحلیل قرار می گیرد، حاصل کار طرح جامع است که به صورت کامل و جزئی وضعیت کاربری زمین را در حال و آینده به صورت نقشه های تفصیلی و ضوابط دقیق اجرایی معلوم می کند و این طرح جامع یا طرح اصلی تقریباً بصورت قطعی و تغییر ناپذیر، به عنوان سند قانونی و الزام آور مبنای اقدامات بخش خصوصی در شهر قرار می گیرد (مهدیزاده، ۱۳۹۵). در واقع طرح جامع فقط به

بعد کالبدی و فیزیکی شهر توجه دارد و بعلت عدم توجه به ابعاد اجتماعی - سیاسی و فرهنگی شهر به مرور زمان کنار گذاشته شد ولی هنوز آثار این طرح در کشورهای جهان سوم و ایران باقی مانده است (توسلی، ۱۳۹۲).

یکی از ایرادهای اصلی به طرح های جامع - تفصیلی تاکید بیش از حد آنها بر اهداف کالبدی - کارکردی و غفلت از مناسب سازی محیط شهر و عدم پاسخگویی به نیازهای روانی، عاطفی، فرهنگی، رفاهی شهروندان است و در اصل در این طرح ها به مقوله منظر شهری برای ساماندهی و بهبود کیفیت فضای شهری توجه نمی شود. در این بین برنامه ریزی ساختاری - راهبردی در بستر نقد و اصلاح مشکلات الگوی طرح های جامع و تفصیلی بوجود آمده و بطور عمده بر نفی آمریت، قطعیت و یکسونگری در برنامه ریزی و ضرورت جامع نگری، انعطاف پذیری و اصلاح پذیری در فرایند برنامه ریزی و مدیریت تأکید ورزیده است و در حقیقت طرح های ساختاری - راهبردی تحول اساسی در مبانی و روش های توسعه و عمران شهری و منطقه ای بوجود آورد که دستاوردها و نتایج مثبتی برای اعتلای کیفیت فضای شهری به همراه داشته است (رضویان، ۱۳۹۳).

۲.۹ نقش طرح های ساختاری-راهبردی در منظر شهری

در طرح ساختاری - راهبردی شهر فقط یک سیستم کالبدی یا طبیعی نیست بلکه کانون زندگی خصوصی و جمعی انبوه شهروندان است که علاوه بر نیازهای کالبدی و کارکردی دارای نیازهای اجتماعی، روانی و فرهنگی هستند. بنابراین برنامه ریزان شهری می بایست به موضوعاتی مانند بهبود سیمای شهر، رفع آلودگی بصری و ساماندهی منظر شهری توجه نشان دهند. در پس تهیه این طرح، دو عنصر یعنی برنامه ریزی و طراحی شهری جایگاه واقعی خود را یافته اند در واقع گسترش دانش طراحی شهری و روش های آن نوعی پاسخگویی به نیازهای توسعه پایدار، اعتلای کیفیت محیط می باشد و در واقع طرح ساختاری - راهبردی به نیازهای کیفی و روانی مردم در محیط شهری مثل هویت اجتماعی، زیبایی محیط، ساماندهی فضای شهری پاسخ می گوید.

بنابراین در طرح ساختاری - راهبردی برای اعتلای کیفیت منظر شهری موضوعات جدیدی مطرح گردید که در گذشته کمتر به آنها توجه می شده است. از مهمترین این موضوعات می توان به توسعه خدمات زیر ساختی و رفاهی، حفاظت محیط زیست، حفاظت آثار تاریخی - فرهنگی، بهسازی محیط مسکونی، توسعه فضاهای فراغتی و تفریحی و زیبایی محیط شهری و مانند اینها اشاره نمود.

در الگوی طرح های ساختاری - راهبردی، موضوع حفظ خود ویژگی شهرها و هویت نواحی آن و ایجاد تنوع سرزندگی و زیبایی در آنها به یک محور مهم در تهیه و اجرای انواع طرح های توسعه و عمران تبدیل شده است که در این زمینه از تمهیدات و ابداعات مختلفی استفاده می شود که در بستر توسعه کالبدی شهر به ابعاد کیفی و فرهنگی آن می پردازد (شعبه، ۱۳۹۲).

۱۰. خلاصه و نتیجه گیری

طی دهه های اخیر به دنبال رشد سریع و سرسام آور شهرنشینی در ایران، اغتشاش و آشفتگی در فضای شهری و چشم انداز آن صورت گرفته است که این مهم زندگی در پایتخت را برای ساکنان آن دشوار نموده است. البته با تدوین انواع طرح های توسعه شهری، ضرورت نظارت بر گسترش و عمران شهری و ساماندهی محیط آن فراهم گردید اما اجرای طرح های جامع - تفصیلی نتوانست در اعتلای کیفیت سیمای شهری موثر باشد. بلکه مشکلات و مسائل متعددی برای ساماندهی و هویت بخشی به فضاهای شهری را پدید آورد و در واقع جایگاه منظر شهری در طرح های شهری تعریف و مشخص نگردید و اهمیت این موضوع از نظر برنامه ریزان و طراحان شهری پنهان ماند. لیکن با تهیه طرح جامع جدید (طرح ساختاری - راهبردی) توجه ویژه ای به سیمای منظر شهری شده است و در این طرح راهبردهای نوین برای سیمای عناصر بصری شهر تعیین شده است.

بنابراین با مکانیسم اصلاح و تجدید نظر در طرح های توسعه و عمران از طریق برنامه ریزان شهری در صورتی که در این طرح ها توجه خاصی به منظر شهری مبذول گردد، می توان زیبایی و سرزندگی را در محیط شهر فراهم نمود. البته برای

تحقق این موضوع باید امکانات اجرایی را در نظر داشت و پیش زمینه ها و پیش شرطهای تحقق طرح های ساختاری و راهبردی را فراهم نمود. پس برای نظم بخشی و ساماندهی به وضعیت نابسامان فضای شهر می باید تدابیری اندیشید تا از اعمال سلیقه های شخصی و ناهماهنگی در این خصوص جلوگیری بعمل آورد و سیاستها و راهبردهای نوینی برای رفع آلودگی بصری از چهره این کلانشهر ارائه نمود که در این راستا فرهنگ سازی لازم در این زمینه که شهروندان در بهبود منظر شهری سهیم هستند، از سوی مدیران و برنامه ریزان صورت پذیرد.

در نهایت با توجه به بی هویتی و نابسامانی در فضای کلانشهر ها می توان دریافت که هر نوع بازنگری در تهیه طرح های توسعه شهری مستلزم، باز بینی در دیدگاهها، قوانین، تشکیلات و روش های مربوط به بهبود سیمای شهری است در واقع فرایند اصلاح در این زمینه شامل چهار مرحله اساسی زیر است:

- اصلاح و تکمیل قوانین و تشکیلات زیباسازی و ساماندهی منظر شهری
- افزایش مشارکت شهروندان برای بهبود منظر شهری
- همکاری و هماهنگی مستمر و سازنده بین سازمانها و ارگانهای شهری
- تدوین دیدگاه ها، نظریه ها و روش های نوین

۱۱. ارائه پیشنهادها

به منظور اعتدالی کیفیت فضای شهری و ساماندهی و بهبود سیمای شهرها راهبردهایی به شرح زیر پیشنهاد می گردد:

- ✓ تهیه طرح ها و پروژه های متنوع برای فضای شهری در مقیاس های مختلف و در ارتباط با یکدیگر به منظور دستیابی به کیفیت تدوین طرح های ویژه در جهت ساماندهی نواحی با ارزش فرهنگی و طبیعی برای بهره برداری مطلوب مردم
- ✓ تدوین طرح های منظر شهری بر اساس نیازهای واقعی ساکنان هر نواحی برای بهبود چشم انداز شهری
- ✓ جلوگیری از اعمال سلیقه های شخصی مدیران و مسئولان شهری در اجرای طرح های منظر شهری
- ✓ ایجاد نظام انگیزشی مناسب در جهت ترغیب سرمایه گذاری بخش خصوصی برای ایمن سازی و زیباسازی سیمای شهر
- ✓ ارتقای بناهای با ارزش در بافت های تاریخی و پالایش عملکردهای مستقر در آن و تقویت فضاهای عمومی بر مبنای طرح های تفصیلی
- ✓ بکارگیری از سیستم اطلاعات جغرافیایی (GIS) جهت استقرار و مکانیابی مناسب ایستگاه های اتوبوس، کیوسک های تلفن، مسجدها، تابلوی های تبلیغاتی و سایر تجهیزات شهری
- ✓ ساماندهی مبلمان شهری بر اساس موازین زیباشناختی و هویت بخشی
- ✓ تقویت نظام اطلاع رسانی و علائم شهری در جهت شناسایی راحت تر فضای شهری توسط شهروندان
- ✓ تحقق مشارکت واقعی، پویا، فعال و معنادار ساکنان نواحی در زمینه ارتقای فضای شهر
- ✓ باززنده سازی هویت ابنیه تاریخی و بافت های قدیمی برای پیوستگی و انسجام کالبدی- اجتماعی فضای شهرها
- ✓ تبدیل فضاهای رها شده به فضای سبز و فضاهای فرهنگی در جهت تامین فضاهای خدماتی و عمومی برای تعاملات اجتماعی
- ✓ بهره مندی از سرمایه های انسانی متخصص و کاربرد دانش و تجارب فنی و مدیریتی ساماندهی محیط شهری
- ✓ تقویت فعالیتهای فرهنگی - آموزشی برای احیا و باز زنده سازی بافت های قدیمی و تاریخی از طرف شهرداریها
- ✓ مشخص نمودن وظایف و تکالیف سازمان های بخش عمومی در سطوح مختلف در حوزه سیاست گذاری، برنامه ریزی، مداخله و نظارت بر سیمای شهری
- ✓ تحلیل ساختار طبیعی شهر و شناسایی قابلیتهای منحصر به فرد طبیعی برای شکل گیری سیمای شهری مطلوب و با هویت

✓ لحاظ نظام تأمین مالی مناسب برای نظم دهی و چیندمان صحیح مبلمان شهری

منابع و مأخذ

- رضویان، محمد تقی (۱۳۹۳). مدیریت عمران شهری، تهران: انتشارات پیوندنو
- سعیدنیا، احمد (۱۳۹۸)، طراحی شهری در ایران، تهران: انتشارات سازمان شهرداری های کشور، چاپ اول
- محمدی، پوران (۱۳۹۸) آلودگی بصری، زخمی بر چهره شهر نگاهی به معضل آشفته‌گی بصری در سیمای روزنامه جام جم
- منصوری، سید امیر (۱۳۹۳). درآمدی بر شناخت معماری منظر؛ فصل نامه باغ نظر؛ پژوهشکده نظر، مرکز تحقیقات هنر، معماری و شهر سازی؛ سال اول، شماره دوم، زمستان ۱۳۸۳.
- مهدیزاده، جواد (۱۳۹۵). برنامه ریزی راهبردی توسعه شهری (تجربیات اخیر جهانی و جایگاه آن در ایران)، تهران انتشارات شرکت طرح و نشر پیام سیما
- مهندسین مشاور توسعه بوم سازگان پایدار (۱۳۹۵). خلاصه طرح راهبردی توسعه و عمران شهر تهران (طرح جامع)؛ وزارت مسکن و شهرسازی- شهرداری تهران (نهاد محلات و تهیه طرح های توسعه شهری تهران ۹
- اداره کل شهرسازی و طرح های شهری شهرداری تهران (۱۳۹۸). آشنایی با طرح های توسعه شهری جدید تهران (جزوه آموزشی)، مدرسین شهابیان شهرام و سهیلا صادق زاده، تهران: معاونت شهرسازی و معماری شهرداری تهران
- بیکن، ادموند، (۱۳۹۶)، «طراحی شهرها»، ترجمه فرزانه طاهری، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران
- توسلی، محمود، (۱۳۹۲)، طراحی فضای شهری جلد ۲، دانشگاه تهران، تهران.
- رهنمایی، محمدتقی (۱۳۹۷)، «مجموعه مباحث و روش های شهرسازی»، جغرافیا، معاونت شهرسازی و معماری ایران، وزارت مسکن و شهرسازی، چاپ چهارم، تهران
- شیعه، اسماعیل، (۱۳۹۲)، مقدمه ای بر میانی برنامه ریزی شهری، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران.
- گلکار، کورش (۱۳۹۵) «محیط بصری شهر سیر تحول از رویکرد تزیینی تا رویکرد پایدار» علوم محیطی سال پنجم، شماره چهارم، تابستان ۱۳۹۵ - ۹۵ - ۱۱۴
- گوردون، کالن (۱۳۹۷). منظر شهری، ترجمه: منوچهر طیبیان، تهران: انتشارات دانشگاه تهران
- مدنی پور، علی (۱۳۹۷) طراحی فضای شهری نگرشی بر فرایندی اجتماعی - مکانی، ترجمه فرهاد مرتضایی، شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری، تهران
- معتضدی، اقبال (۱۳۹۶)، «جایگاه زیباشناسی در طراحی شهری»، گزارش دومین جلسه از سلسله جلسات زیبایی شناسی شهری، نشریه شهر نگار، شماره ۴۰، فروردین.
- میترا قربی ۱۳۸۹ «عوامل هویتی منظر در بافت های تاریخی (کرمان)»
- میره ای، محد (۱۳۹۵)، اصول و مفاهیم منظر شهری، انتشارات دانشگاه صنعتی اراک
- نیومن مایکل (۱۳۹۳)، «آیا برنامه ریزی نیاز به طرح دارد؟»، ترجمه شهرزاد فرزین پاک و آرش سرایی، در فصلنامه مدیریت شهری شماره ۱۷، تهران.